

شیعیان و تمدن اسلامی

قاسم خانجانی

پاییز ۱۴۰۲

خانجانی، قاسم، ۱۳۴۲ -
شیعیان و تمدن اسلامی / قاسم خانجانی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و مرکز پژوهشی تمدن اسلامی و دین پژوهی پیامبر
اعظم ﷺ، ۱۴۰۲.
نه، ۲۵۴ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۶۹۹: تاریخ اسلام؛ ۱۴۲)
ISBN: 978-600-298-487-6
بها: ۱۷۱۰۰۰۰ ریال
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا.
کتابنامه، ص. [۲۴۳] - ۲۵۴.
۱. شیعیان -- تاریخ. ۲. Shiites -- History. ۳. تمدن اسلامی -- تاریخ. ۴. Islamic civilization -- History.
الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. مرکز پژوهشی تمدن اسلامی و دین پژوهی پیامبر اعظم ﷺ
BP۲۳۹ ۲۹۷/۵۳
شماره کتابشناسی ملی
۹۳۵۴۱۵۱

شیعیان و تمدن اسلامی

مؤلف: قاسم خانجانی (عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و مرکز پژوهشی تمدن اسلامی و دین پژوهی پیامبر اعظم ﷺ

صفحه آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: پاییز ۱۴۰۲

تعداد: ۲۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۱۷۱۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۴۸۷-۶

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۷۱۸۵-۳۱۵۱، ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰، شماره: ۳۲۱۱۱۳۰۰)

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۶۰۰۲۶۴۰

info@rihu.ac.ir

www.rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن ناشران

نیاز گسترده جوامع علمی حوزوی و دانشگاهی به منابع و متون درسی در رشته‌های علوم انسانی حقیقتی انکارناپذیر است. برای رفع این نیاز، مراکز پژوهشی با توجه به محدودیت‌های موجود، می‌توانند با یاری و همکاری یکدیگر، آثار مشترکی تدوین و ارائه کنند تا افزون بر ارتقای کمی و کیفی پژوهش‌ها، از تکرار و موازی‌کاری جلوگیری شود. از این رو، «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «مرکز پژوهشی تمدن اسلامی و دین‌پژوهی پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله» برای نیل به هدف یادشده، دومین کار مشترک خود را با عنوان «شیعیان و تمدن اسلامی» به جامعه علمی تقدیم می‌کنند.

این اثر به‌عنوان منبع درسی درس تاریخ تمدن و تاریخ تشیع برای دانشجویان رشته تاریخ اسلام، تاریخ تمدن و تاریخ تشیع تألیف شده است. از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان لازم می‌دانیم از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین قاسم خانجانی و نیز از ارزیاب محترم، دکتر محمدباقر خزائلی سپاسگزاری کنیم.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه   مرکز پژوهشی تمدن اسلامی و دین‌پژوهی پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله

فهرست مطالب

مقدمه..... ۱

بخش اول: کلیات و مفاهیم فصل اول: کلیات

۱. تبیین مسئله..... ۵
۲. سؤالات اصلی و فرعی تحقیق..... ۵
- ۱-۲. سؤال اصلی..... ۵
- ۲-۲. سؤالات فرعی..... ۵
۳. فرضیه‌های تحقیق..... ۶
۴. ضرورت و پیشینه تحقیق..... ۶
۵. اهداف تحقیق..... ۷
۶. منابع تحقیق..... ۸

فصل دوم: مفاهیم

۱. تمدن..... ۹
- معنای لغوی تمدن..... ۹
- معانی اصطلاحی تمدن..... ۱۰
۲. فرهنگ..... ۱۰
۳. تمدن اسلامی..... ۱۱
۴. شیعیان..... ۱۲

بخش دوم: نقش شیعیان در تمدن اسلامی فصل اول: نقش شیعیان در رشد و پویایی علوم در تمدن اسلامی

۱. نقش شیعیان در رشد و پویایی علوم عقلی..... ۱۸

پنج

۱۹	۱-۱. علوم فلسفی.....
۱۹	۱-۱-۱. منطق.....
۲۰	شخصیت‌های برجسته شیعه در علم منطق.....
۲۰	۱. ابن سینا، ابوعلی حسین بن عبدالله (۳۷۰-۴۲۸ق).....
۲۲	۲. شیخ اشراق (۵۴۹-۵۸۷ق).....
۲۳	۳. نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ق).....
۲۴	۴. علامه حلی (۶۴۸-۷۲۶ق).....
۲۵	۵. صدرالدین دشتکی (۸۲۸-۹۰۳ق).....
۲۵	۶. غیاث‌الدین منصور حسینی دشتکی (۸۶۶-۹۴۴ق).....
۲۶	۷. میر داماد (متوفی ۱۰۴۱ق).....
۲۸	۸. ملاصدرا، صدرالدین محمد شیرازی (۹۷۹-۱۰۵۰ق)؛.....
۲۹	آثار منطقی ملاصدرا.....
۳۰	۹. بهاء‌الدین محمد بن الحسن اصفهانی (فاضل هندی) (۱۰۶۲-۱۱۳۷ق).....
۳۱	۲-۱-۱. فلسفه.....
۴۱	۳-۱-۱. عرفان.....
۴۴	۱-۳-۱-۱. عرفان نظری.....
۴۵	۲-۳-۱-۱. عرفان عملی.....
۴۶	۱-۲-۳-۱-۱. مواعظ و نصایح اخلاقی.....
۴۶	۲-۲-۳-۱-۱. وصایای اخلاقی.....
۴۷	۳-۲-۳-۱-۱. ابعاد عبادی حیات ائمه.....
۴۸	الف. نماز.....
۵۰	ب. ذکر.....
۵۲	ج. دعا.....
۵۴	۳-۳-۱-۱. آثار عرفانی و اخلاقی شیعیان.....
۵۸	۲-۱. علم کلام و عقاید.....
۶۱	زراره بن اعین (م ۱۵۰ق).....
۶۱	هشام بن حکم (م پس از ۱۹۰ق).....
۶۱	ابوسهل نوبختی، اسماعیل بن علی بن اسحاق (م ۳۱۱).....
۶۲	حسن بن موسی نوبختی، ابومحمد (م ۳۱۰ق).....
۶۴	۳-۱. علم اصول فقه.....
۷۰	۴-۱. علم طب.....
۷۱	الف. توجه و تشویق اهل بیت به علم طب.....
۷۳	ب. نقل روایات طبی از اهل بیت.....
۷۵	ج. مناظره‌های ائمه با پزشکان.....
۷۶	د. استقبال عالمان شیعه از علم طب.....

شش

۸۳	۵-۱. علم شیمی (کیمیا).....
۹۳	۶-۱. فیزیک.....
۱۰۱	۷-۱. مکانیک.....
۱۰۴	۸-۱. ریاضیات.....
۱۱۷	۹-۱. علم نجوم.....
۱۲۷	۱۰-۱. جغرافیا.....
۱۳۴	۱۱-۱. روان‌شناسی.....
۱۳۵	کندی، یعقوب بن اسحاق (م ۲۶۰).....
۱۳۶	محمد بن زکریای رازی (م ۳۱۳).....
۱۳۶	فارابی، ابونصر، محمد بن احمد مشهور به معلم ثانی (م ۳۳۹).....
۱۳۷	ابن مسکویه، ابوعلی، احمد بن محمد (م ۴۲۱).....
۱۳۷	ابن سینا، ابوعلی، حسین بن عبدالله (م ۴۲۸).....
۱۳۹	شیخ اشراق، شهاب‌الدین سهروردی (م ۵۸۷ق).....
۱۳۹	خواجه نصیر‌الدین طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (م ۶۷۳ق).....
۱۴۰	شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (م ۹۶۵ق).....
۱۴۱	ملا صدرا، صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام شیرازی معروف به صدرالمتألهین (م ۱۰۴۵ق)؛.....
۱۴۱	فیض کاشانی، محمد بن مرتضی (م ۱۰۹۱ق).....
۱۴۲	۱۲-۱. علم زیست‌شناسی، گیاه‌شناسی و کشاورزی.....
۱۴۳	۲. نقش شیعیان در رشد و پویایی علوم نقلی و ادبی.....
۱۴۳	۱-۲. علوم قرآنی.....
۱۴۴	۱-۱-۲. علم قرائت.....
۱۴۵	۲-۱-۲. علم تفسیر.....
۱۴۹	۲-۲. علوم حدیث.....
۱۵۰	اقدامات رسول خدا در ماندگاری سنت.....
۱۵۰	۱. حفظ حدیث و نقل شفاهی آن.....
۱۵۱	۲. ثبت و نگارش روایات.....
۱۵۴	دیدگاه‌ها در خصوص پیشتازی در تدوین حدیث.....
۱۵۴	۱. اهل سنت و مسئله پیشتازی در تدوین حدیث.....
۱۵۵	شیعه و پیشتازی در تدوین حدیث.....
۱۶۱	۳-۲. علم فقه.....
۱۶۴	مراحل فقه شیعه.....
۱۶۵	۱. عصر تفسیر و تبیین.....
۱۶۶	۲. عصر محدثان.....
۱۶۶	۳. عصر آغاز اجتهاد.....
۱۶۷	۴. عصر کمال و اطلاق اجتهاد.....

هفت

۱۶۸	.....	۵. عصر تقلید
۱۶۹	.....	۶. عصر نهضت مجدد مجتهدان
۱۶۹	.....	۷. عصر پیدایش مذهب اخباریان
۱۷۰	.....	۸. عصر جدید استنباط
۱۷۱	.....	۹. عصر حاضر
۱۷۳	.....	۲-۴. ادبیات و علوم عربی
۱۷۳	.....	۲-۴-۱. علم نحو
۱۷۸	.....	۲-۴-۲. علم صرف
۱۷۹	.....	۲-۴-۳. علم لغت و عروض
۱۸۰	.....	۲-۴-۴. شعر
۱۸۶	.....	۲-۵. علم رجال و درایه
۱۸۹	.....	۲-۶. تاریخ و تاریخ‌نگاری
۱۹۱	.....	۲-۶-۱. سیره‌نگاری و مغازی
۱۹۳	.....	۲-۶-۲. تاریخ عمومی
۱۹۴	.....	۲-۶-۳. نسب‌نگاری
۱۹۷	.....	۲-۶-۴. فضائل‌نگاری
۱۹۹	.....	۲-۶-۵. صحابه‌نگاری
۲۰۱	.....	۲-۶-۶. ملاحم و فتنه‌نگاری
۲۰۳	.....	۲-۶-۷. فتح‌نگاری
۲۰۴	.....	۲-۶-۸. مقتل‌نگاری
۲۰۶	.....	۲-۶-۹. اوائل‌نگاری
۲۰۶	.....	۲-۶-۱۰. فرقه‌نگاری
۲۱۰	.....	۲-۶-۱۱. خطبه‌نگاری
۲۱۱	.....	۲-۶-۱۲. میلادنگاری
۲۱۳	.....	۴. نقش شیعیان در رشد و توسعه مراکز علمی

فصل دوم: نقش شیعیان در مظاهر مادی تمدن اسلامی

۲۲۱	.....	۱. نقش شیعیان در امور سیاسی و حکومت‌داری
۲۲۴	.....	۲. نقش شیعیان در امور اقتصادی
۲۲۴	.....	۲-۱. آموزه‌های اقتصادی در معارف شیعه
۲۲۵	.....	۲-۱-۱. انفاق
۲۲۸	.....	۲-۱-۲. رسیدگی به دیگران
۲۲۹	.....	۲-۱-۳. ممنوعیت احتکار
۲۲۹	.....	۲-۱-۴. ممنوعیت ربا
۲۳۰	.....	۲-۱-۵. خمس

هشت

۲۳۴	.....	۳. نقش شیعیان در هنر، معماری و شهرسازی.
۲۳۴	.....	۳-۱. نقش شیعیان در هنر.
۲۳۸	.....	۳-۲. نقش شیعیان در معماری.
۲۴۳	.....	منابع.

مقدمه

تمدن اسلامی که باید آن را از مؤثرترین تمدن‌های بشری به شمار آورد، تنها تمدن دینی است که براساس وحدانیت و پرستش خدای یگانه شکل گرفت. این تمدن با استفاده از آموزه‌های وحیانی و دینی توانست به سرعت در حوزه‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی انسان راه یابد و در مدت زمانی اندک بر قله رفیع تمدن‌های بشری بنشیند. با بررسی‌های تاریخی به‌آسانی می‌توان دریافت که بخش عظیمی از موفقیت چشمگیر تمدن اسلامی مرهون آموزه‌ها، تلاش‌ها، فعالیت‌های علمی و مجاهدت‌های با اخلاص امامان معصوم (علیهم‌السلام)، رهبران شیعه و مکتب تشیع است. تمدن اسلامی در حالی از دستاوردهای علمی و مذهبی شیعه بهره‌مند شده است، که از همان ابتدا مبارزه‌های همه‌جانبه‌ای برای حذف امامان شیعه (علیهم‌السلام) و نمادهای مکتب تشیع صورت گرفت. براین اساس اگر شیعه به همان‌گونه که مورد نظر رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) بود میدان داشت و از همان ابتدا آموزه‌های مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) رواج یافته بود، بدون تردید شاهد شکوفایی بیشتر تمدن اسلامی و بالندگی روز افزون تمدن اسلام تا به امروز بودیم. اما افسوس که چنین نشد و تمدن اسلامی تنها با بخشی از این آموزه‌ها توانست به آن جایگاه بلند نائل آید.

بدیهی است که امروزه مشخص کردن سهم شیعیان به شکل دقیق و جزئی در شکوفایی تمدن اسلامی به دلایل مختلف کاری بس دشوار و بلکه ناممکن است. وجود فرقه‌های مختلف در میان شیعیان، ثابت نبودن محل سکونت فرقه‌های مختلف شیعه، افزایش تدریجی شیعیان در طول چند قرن، پراکندگی و تغییرات جغرافیایی محل سکونت شیعیان، تغییر عقاید برخی از دانشمندان از اهل سنت به شیعه، پیشرفت برخی از علوم در طول چند قرن و افزایش عرصه‌های علمی و مواردی دیگر از جمله دلایل دشواری تعیین سهم شیعیان در شکوفایی علوم است. بر

امور یاد شده این مورد را نیز باید افزود که مبارزه با شیعه، که از همان ابتدا آغاز شد، با ابعاد بیشتر و در حوزه‌های مختلف همچنان ادامه دارد و مخالفان با استفاده از تمام شگردها و امکانات لازم در صدد نادیده انگاشتن نقش شیعیان در این زمینه و تحریف حقایق هستند. با این همه، بررسی، شناخت و تبیین نقش مؤثر شیعیان در فرایند رشد و بالندگی تمدن اسلامی قابل دستیابی به نظر می‌رسد.

این نوشته، به دنبال آن است تا با استفاده از منابع تاریخی و بررسی گزارش‌های موجود، در حد توان نقش شیعیان را در اعتلای تمدن اسلامی بازگو کند و در مسیر تبیین سهم شیعه در این زمینه گام بردارد.

بخش اول
کلیات و مفاهیم

فصل اول

کلیات

۱. تبیین مسئله

در پیدایش هر پدیده‌ای عوامل مؤثرند که بررسی این عوامل میزان تأثیر هر عاملی را مشخص می‌کند. در خلال مطالعات مربوط به تمدن اسلامی نیز این موضوع مطرح می‌شود که چه عواملی در شکل‌گیری و اعتلای تمدن اسلامی دخالت داشته‌اند. همچنان که در کنار این عوامل پرسش می‌شود که مذاهب و مکاتب مختلف به چه میزان در شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی نقش داشته‌اند. با توجه به آنکه یکی از عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی، شیعیان و آموزه‌های شیعی است، در این نوشته این مسئله پژوهش بررسی خواهد شد و در حقیقت به این پرسش پاسخ داده خواهد شد که شیعیان، در چه زمینه‌ای، چه زمانی، به چه شکل‌هایی و به چه میزان در شکل‌گیری و پیشرفت تمدن اسلامی نقش داشته‌اند؟

۲. سؤالات اصلی و فرعی تحقیق

۱-۲. سؤال اصلی

شیعیان چگونه و در چه زمینه‌هایی در شکل‌گیری و اعتلای تمدن اسلامی نقش داشته‌اند؟

۲-۲. سؤالات فرعی

شیعیان در چه زمینه‌هایی در شکل‌گیری و اعتلای تمدن اسلامی نقش داشته‌اند؟

سهم شیعیان در شکل‌گیری و اعتلای تمدن اسلامی به چه میزان بوده است؟

شیعیان به چه شکلی در ایجاد و اعتلای تمدن اسلامی نقش داشته‌اند؟

آیا شیعیان تنها در اعتلای تمدن اسلامی نقش داشته‌اند یا پایه‌گذار تمدن هم بوده‌اند؟

۳. فرضیه‌های تحقیق

شیعیان در زمینه‌های مختلف علمی، فرهنگی و تمدنی در تمدن اسلامی نقش داشته‌اند. سهم شیعیان در زمینه‌های مختلف از شکل‌گیری تا پیشرفت و توسعه تمدن اسلامی به شکل مؤثری قابل مشاهده است. شیعیان به شکل‌های مختلف از جمله در مسیر پیدایش و گسترش علوم در حوزه‌های مختلف در شکل‌گیری و اعتلای تمدن اسلامی نقش داشته‌اند. شیعیان افزون بر نقش مؤثر در اعتلای تمدن اسلامی به نوعی پایه‌گذار جلوه‌هایی از تمدن نیز بوده و تمدن‌سازی داشته‌اند.

۴. ضرورت و پیشینه تحقیق

بدون تردید تمدن اسلامی از مهم‌ترین تمدن‌های بشری است و این اهمیت سبب شده است تا بررسی و شناخت عوامل تأثیرگذار در پیدایش و توسعه آن نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شود. در این میان نقش شیعیان به عنوان یکی از عوامل غیرقابل انکار در این زمینه است. از این رو ضرورت دارد نقش شیعیان در این باره بررسی شود تا از این رهگذر، با شناخت نقاط قوت نقش شیعه، نقاط ضعف احتمالی نیز بررسی شود تا هم سهم شیعیان در این باره مشخص شود و هم با استفاده از این تجربه‌های تاریخی بتوان برای ادامه این مسیر و شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی گام‌های مؤثری برداشت.

همین نگاه و این ضرورت سبب شده است تا نوشته‌های متعددی به این موضوع و مباحث مرتبط با آن اختصاص یابد و آثار متعددی در قالب کتاب، پایان‌نامه و مقاله تدوین شود و به شکل الکترونیکی نیز بخشی از اینترنت و صفحات اجتماعی مختلف به این موضوع پردازند. با این حال، تاکنون متنی مستقل و علمی با موضوع نوشته حاضر سامان نیافته است. هر چند پیرامون نقش شیعیان در تمدن اسلامی یا مباحث مرتبط با این موضوع نگارش‌هایی صورت گرفته است. از این رو در این بخش، به عنوان پیشینه این تحقیق، تنها به مشخصات و موضوع تعدادی از این آثار، که به موضوع یاد شده پرداخته‌اند، اشاره می‌شود:

۱. نقش شیعه در فرهنگ و تمدن اسلام و ایران؛ نوشته علی اکبر ولایتی که چاپ دهم آن به سال ۱۳۹۱ در انتشارات امیر کبیر تهران چاپ شده است. این کتاب که با حجم بسیاری در بیش

کلیات ۷

از ۱۱۰۰ صفحه منتشر شده، به طور عمده به حوزه‌های علمیه، شخصیت‌های علمی شیعیان و نقش آنان در فرهنگ و تمدن اسلامی پرداخته است.

۲. نقش امامان شیعه در شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی، نوشته غلامحسین محرمی که چاپ اول آن در ۳۵۲ صفحه به سال ۱۳۹۰ به وسیله انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) در قم سامان یافته است.

۳. تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی؛ نوشته محمد رضا کاشفی که در ۲۴۵ صفحه به سال ۱۳۸۴ به وسیله مرکز جهانی علوم اسلامی در قم به چاپ رسیده است.

۴. حیات علمی و فرهنگی شیعیان امامیه از قرن پنجم تا نیمه قرن هفتم؛ نوشته محمد طاهر یعقوبی که در ۳۶۲ صفحه به سال ۱۳۹۵ به وسیله پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در قم به چاپ رسیده است.

۵. سهم شیعه در فرایند تمدن اسلامی، نوشته محمود اسماعیل و ترجمه حجت‌الله جودکی که در ۲۱۰ صفحه به وسیله انتشارات سخنوران به سال ۱۳۹۳ چاپ شده است. این کتاب به منظور معرفی سهم شیعیان در به وجود آمدن و تکامل تمدن اسلامی، به بیان و بررسی نقش آنان به‌ویژه در دو دولت آل‌بویه و فاطمیان پرداخته است.

۵. اهداف تحقیق

این نوشته می‌تواند اهداف مختلفی را در نظر داشته باشد که برخی از آن‌ها عبارتند از:

۱. شناخت بنیان‌های فکری و فرهنگی شیعه که به نقش‌آفرینی شیعیان در تمدن اسلامی منجر شد. بدیهی است که نقش شیعیان در تمدن اسلامی را نمی‌توان از مبانی اندیشه‌ای و بنیان‌های فکری شیعه جدا دانست از این‌رو معرفی و تبیین این مبانی ارتباط بسیاری با تبیین نقش شیعیان در تمدن اسلامی دارد.

۲. شناخت زمینه‌های رشد و توسعه فرهنگی شیعه که به نقش شیعه در تمدن اسلامی انجامید. نقش شیعیان در تمدن اسلامی را نمی‌توان پدیده‌ای دفعی و به یکباره تلقی کرد بدین معنا که باید زمینه‌های رشد و توسعه فکری و فرهنگی شیعه را مورد بررسی قرار داد تا بتوان نقش شیعه در تمدن اسلامی را به شکل درست و دقیق‌تری تبیین کرد.

۳. معرفی و تبیین عوامل تأثیرگذار بر فکر و اندیشه شیعی و ارتباط آن با تمدن اسلامی. با آنکه

شیعه براساس مبانی و بنیان‌های فکری خود، که برگرفته از آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام بوده است، در شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی نقش اساسی داشته است؛ اما شناخت و معرفی عوامل دیگری که به احتمال در فکر و اندیشه شیعه تأثیرگذار بوده‌اند نیز می‌تواند در این زمینه یاری‌رسان باشد.

۴. تبیین سهم شیعیان در نقش‌آفرینی در تمدن اسلامی به مقدار ممکن. هدف دیگری که می‌تواند در این نوشته دنبال شود میزان و سهم شیعیان در شکل‌گیری و اعتلای تمدن اسلامی است. البته در این باره حتماً باید توجه داشت که تبیین سهم شیعیان به معنای عام مورد توجه خواهد بود؛ زیرا تعیین سهم آنان در این زمینه به تفکیک فرقه‌های مختلف شیعه و مشخص کردن نقش هرکدام از گرایش‌های فکری شیعه در این باره، در بسیاری از موارد دشوار و در برخی از موارد ناممکن است؛ اما به اندازه‌ای که امکان داشته باشد به این موارد اشاره خواهد شد.

۶. منابع تحقیق

باتوجه به آن که شکل‌گیری شیعه به روزهای نخست و سال‌های ابتدایی بعثت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم مربوط می‌شود بدیهی است که نقش‌آفرینی شیعه در تمدن اسلامی نیز باید از همان زمان دنبال شود؛ بر همین اساس، منابع، مجموعه‌ها، موسوعه‌ها و آثاری که به هر شکل به شناخت، معرفی، تحلیل و بررسی تاریخ شیعیان در ابعاد مختلف پرداخته‌اند از منابع مورد استفاده در این تحقیق شمرده می‌شوند. براین اساس، گستره وسیعی از منابع در شاخه‌های مختلف تاریخ، جغرافیا، تاریخ‌نگاری، فهرست‌نگاری، رجال، حدیث، نگارش‌های تمدنی و آثار مربوط به تمدن‌نگاری، دایره‌المعارف‌ها، فرهنگ‌ها، دانشنامه‌ها، آثار خاورپژوهان، کتاب‌های مربوط به تاریخ علم، نگارش‌های مربوط به تاریخ علوم، کتاب‌شناسی‌ها، پایگاه‌های اینترنتی و نرم افزارها، پایان‌نامه‌ها، مقاله‌ها و بسیاری از نوشته‌ها در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته‌اند که معرفی آن‌ها در این مجال نمی‌گنجد، ازاین‌رو تنها به مشخصات آن‌ها در منابع پایانی تحقیق اشاره می‌شود.

فصل دوم

مفاهیم

۱. تمدن

با همه پژوهش‌ها و تحقیقاتی که تا کنون صورت گرفته است؛ اما برای تمدن معنای واحدی ارائه نشده و معنای این واژه همچنان مورد بحث و اختلاف نظر است. برای واژه تمدن، به‌ویژه در چند قرن اخیر، به تناسب برداشت‌ها و کارکردهای مفهومی آن در حوزه‌های مختلف، معانی متعددی ارائه شده است تا جایی که تمدن را در حوزه‌های علوم اجتماعی اغلب چند معنایی دانسته‌اند همراه با بار ارزشی که به گونه‌های مختلفی به کار می‌رود.^۱ افزون بر آنکه برای تمدن، متناسب با علوم مختلف، معانی متعددی ارایه شده است و بنابراین تنها در علوم اجتماعی چند معنا و مفهوم متعدد برای آن بیان کرده‌اند.^۲

براین اساس، با اذعان به اینکه نمی‌توان برای تمدن معنای واحدی ارائه کرد به برخی از معانی لغوی و اصطلاحی واژه تمدن اشاره می‌شود:

معنای لغوی تمدن

تمدن را به معنای تخلّق به اخلاق اهل شهر و انتقال از خشونت و جهل به حالت ظرافت و انس و معرفت،^۳ شهرنشین شدن، همکاری مردم یک جامعه برای ترقی و پیشرفت،^۴ خوی شهری برگزیدن

---

۱. پهلوان، فرهنگ و تمدن، ص ۳۶۲.

۲. صدری، مفهوم تمدن و لزوم احیای آن در علوم اجتماعی، ص ۲۸-۲۹.

۳. دهخدا، لغت نامه دهخدا، واژه تمدن.

۴. معین، فرهنگ معین، واژه تمدن.

و با اخلاق مردم شهر آشنا شدن، همکاری مردم با یکدیگر در امور زندگانی و فراهم ساختن اسباب ترقی و آسایش خود^۱ و برخی معانی دیگر آورده‌اند.^۲

واژه «تمدن» در زبان انگلیسی با کلمه "Civilization" و در زبان فرانسوی با واژه "Civilisation" نشان داده می‌شود که هر چند در لغت با هم تفاوت دارند؛ اما هر دو از ریشه کلمه لاتین "Civis" به معنای «شهروند» یا «شهرنشین» گرفته شده‌اند.^۳

معانی اصطلاحی تمدن

اختلاف نظر در معنا و مفهوم اصطلاح تمدن بسیار بیشتر از اختلاف لغوی آن است. واژه تمدن حداقل دارای دو معناست که هم به ارزش‌های معنوی (=اخلاقی) اشاره دارد و هم به ارزش‌های مادی. به واقع می‌توان گفت که در یک نگاه کلی عده‌ای تمدن را در مرحله پیشرفت انسان از شرایط ابتدایی می‌دانند و عده‌ای هم فقط خصوصیات مادی برای آن می‌تراشند و آن را فاقد معنویت جلوه‌گر می‌سازند. کسانی هم هستند که پیشرفت‌های فنی را مترادف با تمدن می‌گیرند.^۴

۲. فرهنگ

واژه فرهنگ یا همان Culture نیز به سرنوشت واژه تمدن دچار شده است و معانی بسیاری برای آن گفته‌اند و در این باره نیز نمی‌توان به یک معنای واحد دست یافت.

نکته‌ای که در خور تأمل است این که به طور کلی واژه تمدن چنان با واژه فرهنگ در هم آمیخته‌اند که گاهی حتی به جای هم به کار می‌روند. چنان‌که گفته‌اند زبان‌های «رومیک»^۵ و زبان انگلیسی از آغاز جنب و جوش خود تا دیرزمانی واژه Civilization

۱. ر.ک: عمید، فرهنگ عمید، واژه تمدن.

۲. برای اطلاع بیشتر، ر.ک: پهلوان، فرهنگ و تمدن، ص ۳۵۷-۳۷۴.

۳. ر.ک: سپهری، تمدن اسلامی در عصر امویان، ص ۲۶؛ با اندکی تغییر.

۴. پهلوان، فرهنگ و تمدن، ص ۳۶۳.

۵. زبان‌هایی که از زبان لاتین جدا شده‌اند، مانند پرتغالی، اسپانیایی، فرانسه، ایتالیایی، رومانیایی؛ ر.ک: آشوری، تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ، ص ۳۵.

(شهرآیینی یا تمدن) را به جای "Culture" (فرهنگ) به کار می‌بردند و مرادشان از آن، پرورش، بهسازی، بهبودبخشی یا پیشرفت اجتماعی بود.^۱ با این حال چون در زندگی اجتماعی اغلب این دو با هم هستند، جداکردن حیثیت مادی از حیثیت معنوی آن دشوار است.

۳. تمدن اسلامی

با تعاریف مختلف لغوی و اصطلاحی که برای واژه تمدن بیان شد، تمدن اسلامی نیز معنای خاص دیگری می‌یابد که در این بحث باید مورد توجه قرار گیرد. به طور خلاصه می‌توان گفت: تمدن اسلامی یعنی تمدنی که براساس تعالیم اسلامی شکل گرفته و برگرفته از آموزه‌های اسلامی است. بدیهی است که این تعریف تمام ابعاد مادی و معنوی تمدن را شامل می‌شود. بر همین اساس برخی گفته‌اند فرهنگ و تمدن اسلامی مجموعه‌ای از همه آداب و رسوم، اعتقادات و باورها، سنن، معارف، علوم اسلامی و ذخایر مشترک مادی و معنوی است که در میان ملت‌های مسلمان وجود دارد.^۲ پس وقتی می‌گوییم تمدن اسلامی یعنی آن ویژگی‌های زندگی اجتماعی که متأثر از اسلام است. البته وقتی می‌گویند تمدن اسلامی، گاهی منظور تمدن مسلمانان است و نسبت دادن به اسلام فقط از آن روست که کسانی که این کارها را انجام داده‌اند، مسلمان هستند.

عوامل متعددی در پیدایش تمدن اسلامی نقش بسیار مؤثری داشتند. آموزه‌های دینی، توجه به علم و دانش، آزاداندیشی، تسامح و مدارا، جایز نبودن تسلط کافران بر مسلمانان، توجه به عمران و آبادانی، تأکید بر نظم و انضباط و توجه به رفاه نسبی و عدالت اقتصادی از مهمترین عوامل در این زمینه بودند.

البته در این باره از تأثیر تمدن‌های پیشین در پیدایش تمدن اسلامی، مانند حوزه علمی اسکندریه، مراکز علمی سریانی، مراکز علمی ایران و معارف هندوان نیز باید یاد کرد که بر تمدن اسلامی اثرگذار بودند. افزون‌براین، رشد و شکوفایی تمدن اسلامی معلول عوامل متعددی بود که شاید بتوان گفت مهم‌ترین عامل در این زمینه، رشد و شکوفایی علوم در تمدن

۱. آشوری، تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ، ص ۳۶.

۲. ر.ک: شریعتی، تاریخ تمدن، ج ۱، ص ۵-۶.

اسلامی است. منطق، فلسفه، علم شیمی (کیمیا)، فیزیک، مکانیک، علم طب و پزشکی، روان‌شناسی، ریاضیات، نجوم، تاریخ‌نگاری، جغرافیا و علم زیست‌شناسی، گیاه‌شناسی و کشاورزی از جمله علمی بودند که در این زمینه نقش داشتند. برخی از مظاهر مادی نیز در شکل‌گیری تمدن اسلامی نقش داشتند که سیاست و حکومت در تمدن اسلامی و هنر، معماری و شهرسازی از جمله این عوامل هستند.

بدیهی است که بررسی و شناخت چنین تمدن با عظمتی که در تمام ابعاد جامعه بشری راه یافته است در حد و اندازه نوشته حاضر نیست. از همین رو این نوشته تنها به نقش شیعیان در شکل‌گیری و گسترش تمدن اسلامی خواهد پرداخت که آن نیز به اختصار خواهد بود.

۴. شیعیان

واژه شیعیان که جمع شیعه است به معنای گروه یا افرادی است که به امامت امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) و جانشینی بلافصل آن حضرت پس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اعتقاد دارند و این منصب را برای دیگران جایز نمی‌دانند. البته شیعیان نیز دارای انشعابات و فرقه‌های فراوان با عقاید و نظریه‌های بسیار متفاوتی هستند که در این نوشته، بدون در نظر گرفتن اختلاف عقاید افراد، فرقه‌ها و گروه‌های مختلف، نه معنای خاص، بلکه معنای عام شیعه در نظر گرفته شده است که بالاترین سطح آن یعنی شیعه دوازده امامی تا پایین‌ترین سطح آن یعنی کسانی که به اهل بیت (علیهم السلام) محبت و علاقه دارند؛ اما دارای گرایش مذهبی دیگری هستند را شامل می‌شود.

براین اساس، تمام کسانی که با تعریف یاد شده، شیعه به شمار می‌آیند هر گونه نقشی در تمدن اسلامی داشته‌اند در این نوشته مورد توجه خواهند بود.

البته در اینکه شیعیان در تمدن اسلامی نقش داشته‌اند اختلاف نظر وجود دارد و برخی بر آنند که آیا اساساً می‌توان برای شیعیان در تمدن اسلامی نقشی قائل شد؟ یعنی آیا شیعیان نقشی در تمدن اسلامی داشته‌اند تا بتوان اندازه و چگونگی آن را بررسی کرد؟^۱ در همین زمینه، مخالفان نقش شیعیان دلایلی ارائه کرده و برخی نیز بدان پاسخ داده‌اند. از جمله آنکه گفته‌اند جامعه آن روز پس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دچار انحراف شد و به بیراهه رفت، بنابراین بر فرض که تمدنی هم شکل گرفته باشد چون بر پایه انحراف بوده فاقد اعتبار و ارزش است؛ اما پاسخ داده‌اند که هرچند بعد از

۱. الویری، درسنامه شیعه و تمدن اسلامی، ص ۱۳.

رسول خدا ﷺ جامعه دچار لغزش‌هایی شد و انحرافات در جامعه پدید آمد؛ اما این لغزش و انحراف به صورتی نبود که تمام آموزه‌های نبوی را از بین ببرد. اشکال دوم مخالفان این است که در جامعه آن روز ائمه اطهار (علیهم‌السلام) در محوریت جامعه قرار نداشتند و این تمدن به دور از ایشان و شیعیان شکل گرفته است. در پاسخ به این اشکال نیز گفته‌اند اول آنکه برخی از امامان شیعه مانند امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) و امام حسن مجتبی (علیه‌السلام) در محوریت جامعه اسلامی قرار داشتند؛ دوم آنکه بیشتر امامان شیعه هر چند در محوریت جامعه قرار نداشتند در متن جامعه حضوری فعال و اثرگذار داشتند و برای غنای علم و فرهنگ جامعه اسلامی آثاری تاریخی از خود به جای گذاشتند تا آنجا که به مقتضای شرایط، به برخی از حاکمان وقت، مشاوره‌های مؤثر داده، در بعضی از تصمیم‌گیری‌های کلان جامعه اسلامی اثرگذار بودند.^۱

---

۱. همان، ص ۱۷-۲۵.

بخش دوم

نقش شیعیان در تمدن اسلامی

نقش شیعیان در تمدن اسلامی در عرصه‌های مختلف چنان برجسته و تأثیرگذار بوده است که بدون در نظر گرفتن آن شناخت تمدن اسلامی ناقص خواهد بود. تا جایی که برخی از محققان اروپایی تنها درباره مقطعی کوتاه از تاریخ و در بخش کوچکی از قلمرو اسلامی که فاطمیان، که گرایش شیعی داشتند، حکومت کردند، اعتراف کرده‌اند که دوران فاطمی نمایانگر درخشان‌ترین دوره تمدنی در مصر اسلامی است.^۱

باتوجه به آنکه پرداختن به همه عرصه‌هایی که شیعیان در آن نقش داشته‌اند سبب تفصیل این نوشته می‌شود در این بخش، به مهم‌ترین عرصه تمدن که شیعیان در آن نقش داشته‌اند یعنی نقش شیعیان در رشد و پویایی علوم در تمدن اسلامی پرداخته می‌شود.

۱. اسماعیل، سهم شیعه در فرایند تمدن اسلامی، ص ۱۹.

فصل اول

نقش شیعیان در رشد و پویایی علوم در تمدن اسلامی

پیش از آنکه به نقش شیعیان در عرصه‌های مختلف علمی و سهم آنان در رشد و پویایی تمدن اسلامی پرداخته شود، لازم است به زمینه‌ها و توجه بی‌مانند اسلام به اصل علم و دانش و لزوم فراگیری علم و آگاهی اشاره شود. آگاهی از اهتمام اسلام و آموزه‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) به تعلیم و تعلم و لزوم فراگیری علوم نشان‌دهنده آن است که پیشرفت و رشد و پویایی علوم در تمدن اسلامی به میزان بسیاری به تلاش‌های علمی شیعیان که با تکیه بر آموزه‌های قرآن و اهل بیت (علیهم‌السلام) بوده است وابستگی دارد. اینکه در قرآن کریم کسانی که می‌دانند با کسانی که نمی‌دانند برابر نیستند،^۱ یا از میان بندگان تنها کسانی که می‌دانند مقام خَشیت دارند،^۲ و همچنین اینکه در بیان امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) کمال دین در طلب علم و عمل به آن و طلب علم واجب‌تر از طلب مال دانسته شده است^۳ و بسیاری از آموزه‌های دیگر، چنان زمینه‌ای را فراهم ساخت تا مسلمانان و شیعیان آموزش و تعلیم و تعلم را در اولویت برنامه زندگی خود قرار دهند و تمام تلاش و کوشش خود را در این راه به کار گیرند.

افزون براین، برخی از حاکمان شیعه نیز نقش بسیاری در ایجاد فضای علمی و برگزاری جلسات علمی داشته‌اند. به‌عنوان نمونه گفته‌اند عضدالدوله دیلمی که از حاکمان آل بویه بود در خانه خودش مکان ویژه‌ای در نظر گرفته بود تا حکیمان و فیلسوفان در آنجا گرد آیند و به گفت‌وگو بپردازند.^۴ همچنین سیف‌الدوله حمدانی، از حاکمان بنی‌حمدان همواره با دانشمندان

۱. زمر، ۹.

۲. فاطر، ۲۸.

۳. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۵.

۴. ابن مسکویه، تجارب الامم، ج ۶، ص ۴۵۵.

معاشرت می‌کرد و آنان در دربار او گرد می‌آمدند و به مباحث علمی می‌پرداختند که یکی از این دانشمندان، فیلسوف مشهور، ابونصر فارابی بود که نزد سیف الدوله جایگاه والایی داشت.^۱

براین اساس، در این بخش به نقش شیعیان در شکوفایی و رشد علوم اسلامی و در نتیجه، نقش آنان در اعتلای تمدن اسلامی اشاره می‌شود. البته در تقسیم‌بندی علوم ملاک‌ها و مبانی مختلفی مورد نظر قرار گرفته و مطابق آن دسته‌بندی‌های مختلفی صورت گرفته است. تقسیم‌بندی علوم به عقلی و غیرعقلی، یا علوم اسلامی و غیراسلامی یا علوم تجربی و علم شهودی، یا علوم شرعی و غیرشرعی از جمله این موارد است که ما در این کتاب تقسیم‌بندی علوم به عقلی و غیرعقلی را برگزیدیم و علم به این داریم که این علوم در ذیل هر کدام از این تقسیم‌بندی‌ها قرار بگیرند در برخی موارد با آن تقسیم، مطابقت لازم را ندارند؛ زیرا برخی از علوم دو وجهی یا دارای وجوه بیشتری هستند که در تقسیمات مختلف می‌گنجد؛ اما چاره‌ای نیست جز آنکه یک وجه ترجیح داده شود و در یک تقسیم‌بندی قرار گیرد. به‌عنوان نمونه، علم عرفان یا اصول فقه از این قبیل است که به‌طور کامل منطبق بر علوم عقلی نیستند؛ اما به سبب همان وجه غالب ترجیح داده شد در این قسم بیایند. با این توضیح، به نقش شیعیان در رشد و پویایی علوم پرداخته می‌شود:

۱. نقش شیعیان در رشد و پویایی علوم عقلی

تأکید بر عقل‌گرایی، توصیه به تفکر و توجه بسیار به عقل و داوری‌های عقلانی از نخستین و مهم‌ترین آموزه‌های قرآن و سنت است. عقل در معارف اسلامی چنان جایگاه برجسته‌ای دارد که از آن به منزله مخلوق جاننداری یاد شده است که خداوند متعال پس از خلقت عقل آن را مورد خطاب قرار داد و عقل مبنا و ملاک سنجش اعمال و میزان مؤاخذه و ثواب و عقاب انسان قرار گرفت.^۲ همچنین در روایات متعددی عقل به‌عنوان حجت باطنی،^۳ واسطه جذب پاداش الهی و کامل‌تر بودن آن سبب بالاترین درجه در دنیا و آخرت خواهد بود.^۴

بر همین اساس، توجه به علوم عقلی از جمله فلسفه و استدلال‌های عقلانی در مباحث

۱. شوشتری، مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۳۳۶.

۲. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۸؛ صدوق، الامالی، ص ۵۰۴.

۳. همان، ص ۲۵.

۴. همان، ص ۱۶.

کلامی به سرعت و به شکل گسترده‌ای مورد توجه قرار گرفت و رفته رفته سبب شد رشته علمی مهمی با عنوان حکمت و فلسفه اسلامی به وجود آید و فیلسوفان بزرگ و حکیمان الهی ظهور کنند و علوم عقلی با گذشت زمان به اوج شکوفایی و پیشرفت برسد. نخستین مناظره‌های کلامی میان برخی از ائمه علیهم‌السلام و شیعیان با صاحبان تفکر باطل حکایت از آن دارد که از استدلال‌های عقلانی به شکل گسترده‌ای استفاده شده است. محال بودن دور و تسلسل در اثبات یگانگی و ازلی بودن خداوند، محال بودن اجتماع نقیضین در بحث معاد و پاداش و عذاب الهی، وجوب اتمام حجت در بحث مؤاخذه از اعمال انسان و مواردی از این قبیل، از جمله قوانین عقلی مورد استفاده در استدلال‌های یاد شده است و شیعیان سهم مهمی در این باره داشته‌اند که در ذیل با تفصیل بیشتری بدان پرداخته می‌شود.

۱-۱. علوم فلسفی

علوم فلسفی رشته‌های مختلفی از علوم را شامل می‌شود که مهم‌ترین آن‌ها منطق، فلسفه، عرفان، کلام و عقاید و از یک نظر علم اصول فقه است. در ادامه، به نقش شیعیان در این علوم اشاره می‌شود:

۱-۱-۱. منطق

منطق مجموعه‌ای از قواعد عقلی است که با آن می‌توان از دل معلومات گذشته، معلومات نویی در دو حوزه تصورات و تصدیقات استخراج کرد. استخراج معلومات نو از تصورات پیشین را تعریف و از تصدیقات پیشین را استدلال می‌نامند. قوه‌ای که در انسان متکفل استخراج معلومات پسین از معلومات پیشین است، قوه فکر نامیده می‌شود و فعل آن تفکر است. وجه نام‌گذاری علم به منطق از آن روست که منطق از نطق به معنای سخن گفتن می‌آید و سخن گفتن ظاهری هم بدون تفکر امکان‌پذیر نیست؛ از این رو منشأ سخن گفتن (تفکر) را نطق نامیده‌اند و بر این اساس، نطق را به دو قسم نطق ظاهری و باطنی به کار برده‌اند؛ بنابراین، منطق به معنای ابزار و قوه‌ای است که با آن نطق باطنی یا تفکر فعال می‌شود.^۱

یکی از علومی که از جهان خارج وارد حوزه فرهنگ اسلامی شد و پذیرش عمومی یافت و

۱. فارابی، احصاء العلوم، ص ۷۸-۷۹، به نقل از جمعی از نویسندگان، نقش شیعه در گسترش منطق و فلسفه، ص ۲۹.

حتی به عنوان مقدمه‌ای بر علوم دینی جزء علوم دینی قرار گرفت، علم منطق است. علم منطق از متون یونانی ترجمه شد. واضع و مدوّن این علم ارسطاطاليس يونانی است. این علم در میان مسلمین نفوذ و گسترش فوق العاده یافت، اضافاتی بر آن شد و به سر حد کمال رسید. بزرگ‌ترین منطق‌های ارسطویی که در میان مسلمین تدوین شد منطق الشفای بوعلی سینا است. منطق الشفاء چندین برابر منطق خود ارسطو است.^۱

باتوجه به مطالب یاد شده، در این بخش، تنها به نقش دانشمندان شیعه در پویایی و پیشرفت علم منطق اشاره می‌شود:

شخصیت‌های برجسته شیعه در علم منطق

۱. ابن سینا، ابوعلی حسین بن عبدالله (۳۷۰-۴۲۸ق)

ابن سینا در خانواده‌ای شیعی اسماعیلی به دنیا آمد. وی به گرایش مذهبی خود تصریح نکرده، گرچه ناخرسندی خود را از اسماعیلی‌گری ابراز داشته است. از مجموع قرائن و شواهد چنین برمی‌آید که شیعه بوده است. فاصله گرفتن از حاکمان متعصب سنی مانند سلطان محمود غزنوی و حضور در دربار حاکمان آل بویه که شیعه بودند، در نیمه آخر عمر خود، ابراز نظریه‌ای سازگار با نظر شیعیان در باره جانشینی پیامبر ﷺ مبنی بر تعیین خلیفه از طریق نصب پیامبر ﷺ از جمله این شواهد است.^۲ همچنین از برخی نظرات و سخنان وی درباره افضلیت امیرالمؤمنین علی عليه السلام و نظریه او در اعتبار نص در خلافت و لزوم عصمت و افضلیت، خود از دلایلی قطعی بر شیعه امامی بودن اوست.^۳

تدوین آثار منطقی ابن سینا، به خصوص بخش منطق کتاب شفا و اشارات و تنبیهات او علم منطق را در دوره اسلامی گسترش داده است به گونه‌ای که می‌توان گفت عصر ابن سینا عصر گسترش و شکوفایی علم منطق در دوره اسلامی است و تنها فرد شاخص در این دوره ابن سینا به شمار می‌رود و همه منطق‌دانان پس از این دوره، حتی بغدادی که از مخالفان منطق سینی است، تحت تأثیر او هستند. مجموعه مجلدات شفا در منطق جامع و حاوی همه مطالب منطقی است که هیچ اثر منطقی پس از ابن سینا جامع همه مسائل منطقی نیست.

۱. مطهری، مجموعه آثار، ج ۱، ص ۲۵.

۲. جمعی از نویسندگان، نقش شیعه در گسترش منطق و فلسفه، ص ۶۷-۶۸.

۳. نعمه، فلاسفه شیعه، ص ۱۵۳-۱۵۵.